

Yuriy Shchur

*Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Modern History of Ukraine,
Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-4245>

e-mail: zndcpp@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Shchur, Yu. (2023). Soviet “subjugation by hunger” and the problem of the Ukrainian liberation movement in Zaporizhzhia region. *Ukrainskyi Selyanyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 90-98. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur

SOVIET “SUBJUGATION BY HUNGER” AND THE PROBLEM OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT IN ZAPORIZHZHIA REGION

Abstract. Purpose – to consider the influence of the Holodomor of 1932-1933 and the famine of 1921-1922 and 1946-1947 on the events of the Ukrainian liberation movement in the territory of the modern Zaporizhzhia region.

Scientific novelty of the publication lies in highlighting the relationship of hunger, as a weapon, to the liberation movement in Zaporizhzhia region, both to its development and to its decline.

Conclusion. A feature of the Soviet Bolshevik government’s struggle with the Ukrainian insurgent movement in the early 1920s was the use of hunger as an effective method of subjugation. The result of a new wave of peasant anti-Soviet struggle during collectivization was execution by starvation in 1932-1933, which aimed to destroy the traditional rural order and, accordingly, the social base of the liberation movement. The Holodomor is not only an act of genocide, but also a preemptive strike by the CP(b)U and state security agencies against the basic mental features of the Ukrainian village, which did not allow it to be turned into a “cog” of the system. The first results of the “subjugation of the village” were manifested during the German-Soviet war, when peasants mostly chose strategies of personal survival, often avoiding active resistance to the occupation systems.

The famine of 1921-1922 allowed the Bolsheviks to accelerate the liquidation of the remnants of the insurgent movement and national-cultural societies. New sources of resistance, which began to unfold in the second half of the 1920s and reached its peak in 1930, were destroyed with the help of the policy of total cleansing of the Ukrainian countryside in 1932-1933. As a result, a new stage of the struggle for independence in the 1940s no longer had such a significant social base in Zaporizhzhia and Naddniprovyanshchyna in general, in contrast to the western regions, where Sovietization began only in 1939 and was short-lived. The post-war famine caused the emergence of anti-Soviet independent organizations, but they could not overcome the system with its professional repressive and punitive apparatus.

Key words: bagpipes, Holodomor, rebels, repression, Organization of Ukrainian Nationalists, underground, women’s riots.

Юрій Щур

*кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри новітньої історії України,*

Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-4245>

e-mail: zndcpp@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Щур Ю. Радянське «упокорення голодом» та проблема українського визвольного руху на Запоріжжі. *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 90-98. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Shchur

РАДЯНСЬКЕ «УПОКОРЕННЯ ГОЛОДОМ» ТА ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НА ЗАПОРІЖЖІ

Анотація. Мета – розглянути вплив Голодомору 1932 – 1933 рр. та голоду 1921 – 1922 рр. й 1946 – 1947 рр. на події українського визвольного руху на території сучасної Запорізької області.

Наукова новизна публікації полягає у висвітленні впливу голоду як зброї на розвиток і на згасання визвольного руху на Запоріжжі.

Висновки. Особливістю боротьби радянського більшовицького уряду із українським повстанським рухом на початку 1920-х рр. стало використання голоду як одного з ефективних способів упокорення. Наслідком нової хвилі селянської антирадянської боротьби під час проведення колективізації стала страта голодом у 1932 – 1933 рр., що мала на меті знищення традиційного сільського укладу й, відповідно, соціальної бази визвольного руху. Голодомор – не лише акт геноциду, але й превентивний удар КП(б)У та органів держбезпеки по основним ментальним рисам українського села, які не дозволяли перетворити його на «гвинтик» системи. Перші результати «упокорення села» проявилися під час німецько-радянської війни, коли селяни здебільшого обирали стратегії особистого виживання, часто уникаючи активного протипу окупаційним системам.

Голод 1921 – 1922 рр. дозволив більшовикам прискорити ліквідацію залишків повстанського руху та національно-культурних товариств. Нові джерела супротиву, який почав розгортатися у другій половині 1920-х рр. та сягнув апогею у 1930 р., були знищені за допомогою політики тотальної зачистки українського села у 1932 – 1933 рр. Унаслідок цього новий етап боротьби за незалежність у 1940-х рр. вже не мав такої значної соціальної бази на Запоріжжі й Наддніпрянщині загалом, на відміну від західних областей, де радянізація розпочалася лише у 1939 р. й була короткотривалою. Післявоєнний голод став причиною появи антирадянських самостійницьких організацій, однак вони не змогли побороти систему з її фаховим репресивно-каральним апаратом.

Ключові слова: волинки, Голодомор, жіночі заворушення, підпільники, повстанці, Організація українських націоналістів, репресії.

Постановка проблеми. Проблеми вивчення Голодомору та «упокорення голодом» загалом й українського визвольного руху перебувають в одній площині. Обидві теми були заборонені для наукового дослідження та сфальсифіковані для широкого загалу. Останні 30 років спостерігається активізація осмислення трагічних та героїчних сторінок історії України ХХ ст. Разом із тим, потребують аналізу взаємовпливи цих двох проблем, зокрема, яким чином голод впливав на визвольний рух і які це мало наслідки на тривалу перспективу. Географічно дослідження охоплює Запорізьку область у межах 1991 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах дослідження історії радянської репресивно-каральної системи на території Запорізької області, окрему увагу дослідники звертали й на події 1921 – 1922 рр., 1932 – 1933 рр. (Голодомор) та 1946 – 1947 рр. З обережністю можемо назвати і голод 1921 – 1922 рр., і 1946 – 1947 рр. «післявоєнним», оскільки в обох випадках воєнні події на території України мали безпосередній вплив на подальші трагедії (не знімаючи при цьому відповідальність з комуністів та репресивного апарату). Очевидно, що найбільша увага з початку 1990-х рр. була зосереджена на проблемах Голодомору. Не в останню чергу це пов'язано із зусиллями щодо визнання цього злочину комуністичного режиму геноцидом.

Значна робота була проведена Запорізькою обласною редакційною колегією з підготовки багатотомного видання книг під загальною назвою «Реабілітовані історією». Зокрема, у книгах 1,3,5 та 6¹ обласної серії були опубліковані документи та матеріали як щодо Голодомору, так і про післявоєнні голоди. Крім того, у 2008 р. світ побачив спецвипуск альманаху «Спокута», який видавався обласною редколегією. Збірник статей, документів та спогадів був присвяче-

ний проблемі голоду та Голодомору². Того ж року у Запоріжжі було опубліковано матеріали конференції «Трагедія Голодомору 1932 – 1933 років на Запоріжжі», що відбулася у Запорізькому національному університеті в листопаді 2007 р.³ Долучилися запорізькі науковці й до підготовки Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні⁴.

Окрім цих, «базових» видань, кожного наступного року з'являлися дослідження, сфокусовані на різних сюжетах «упокорення голодом», зокрема на його причинах, перебігу та наслідках. Разом із тим, змушені констатувати, що проблема взаємовпливів голоду/Голодомору та українського визвольного руху на території Запорізької області не отримала свого дослідника. Окремі згадки про зазначену проблему не вплинули на загальну картину.

Мета дослідження полягає у вивченні впливу голоду 1921 – 1922 рр. та 1946 – 1947 рр. та Голодомору 1932 – 1933 рр. на події українського визвольного руху на території сучасної Запорізької області.

Виклад основного матеріалу. Однією з особливостей Української революції 1917 – 1921 рр. стало формування та тривала боротьба селянських повстанських загонів. На Запоріжжі найбільшій підтримки отримала Революційна повстанська армія України Нестора Махна. Від 1919 р. у її лавах цієї армії перебували й українські самостійники, зокрема колишні Вільні козаки та учасники українських підпільних гуртів. Зокрема, учасники самостійницького підпілля, яке діяло під прикриттям запорізької організації «Юнацька Громада» 1919-го р. воювали у складі відділу отамана Живодьора (Живодьорова), а влітку 1920 р. опинилися в лавах РПАУ, де продовжили боротьбу з більшовиками⁵.

Станом на 1921 р. повстанську боротьбу в степовій зоні України було провадити

1 Реабілітовані історією. Запорізька область. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. Кн. 1. 584 с.; 2006. Кн. 2. 720 с.; 2010. Кн.5. 524 с.; 2013. Кн. 6. 484 с.

2 Спокута : Альманах. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. №8-9 : Голодомори на Запоріжжі (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Статті, документи, спогади. 246 с.

3 Голодомор 1932-1933 : запорізький вимір. Запоріжжя : Просвіта, 2008. 320 с.

4 Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область. Запоріжжя: Дике Поле, 2008. 1080 с.

5 Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі – АП УСБУ ЗО), спр. О-14714, арк.4зв-5зв.

надзвичайно важко. Фактично цей рік став фінальним для такого поняття, як Українська революція. Зустрічаються окремі згадки про акції загону отамана «Козлика», колишнього старшини Армії УНР, арешти членів комітету Спілки української молоді та учасників інших самостійницьких груп у Запоріжжі⁶.

Поодинокі підпільні гуртки не могли змінити загальної картини, а діяльність повстанських загонів швидко локалізувалася й нейтралізувалася. Більшовики застосували політику «батога та пирога», знищуючи українських самостійників одночасно із декларуванням значної уваги національному питанню. Суттєві негативні наслідки для продовження антибільшовицького спротиву мало запровадження нової економічної політики.

Крім того, соціальна база українського повстанського руху – селянство, зазнавала подальшого тиску. Авторитетні господарі ставали заручниками системи – відповідачами, життя й добробут яких залежали від відсутності антирадянських акцій та збереженості майна⁷.

Серйозним, непоборним, ворогом для повстанців став також голод. У липневому 1921 р. наказі Нестора Махна зазначалося, що через неврожай у південній частині України, РПАУ була вимушена перейти на Донщину й південні терени Росії. Однак й звідти махновці були змушені вибути у напрямку територій, де ситуація з харчами буде кращою⁸.

Зрештою, 24 вересня 1921 р. голова Запорізького губчека доповідав керівництву про те, що активна військово-оперативна боротьба з бандитизмом у губернії завершена⁹. Очевидно, що виявлена на початку 1922 р. радянськими органами держбезпеки підпільна петлюрівська організація у Веселівському районі Мелітопольського повіту не вплинула на загальну картину¹⁰.

Голод 1921 – 1922 рр. також спричинився до згорання українського просвітянського руху. У 1922 р. мелітопольська «Просвіта»,

згідно з вказівками «згори», була піддана реорганізації й отримала нову назву – «Червона Просвіта». Однак переорієнтувати її роботу в комуністичному дусі не вдалося. Там, де не могли «дотиснути» компартійні діячі, «допоміг» голод. На Мелітопольщині робота то згасала, то знову відновлювалася. Часто закривалися клуби, кожен думав над тим, як вижити. У доповіді завідувача губкомпросвітом у березні 1922 р. акцентувалася увага на жахливому стані у повітах внаслідок голоду: «Хати-читальні й «Просвіти» не функціонують, точних даних й характеристик-причин з повітів не надходить... всі дрібні бібліотеки закриті... вилучені релігійна й монархічна література ... у колосальній кількості»¹¹. Принагідно зауважимо, що просвітяни, де могли, виконували досить нехарактерні для себе функції, зокрема, допомагали голодуючим. У Павлівській волості Запорізького повіту від місцевої «Просвіти» надійшло на боротьбу з голодом 18975 рублів, 1 пуд 27 фунтів борошна, 5 фунтів солі, 13 фунтів картоплі й ще деякі продукти¹².

Голод став «союзником» більшовиків у боротьбі проти українського повстанського руху. Однак він також став однією із причин появи підпільних антирадянських організацій у наступне десятиліття. У 1929 р. співробітникам ДПУ вдалося виявити та ліквідувати підпільну «Українську Демократичну Народну Партію» (далі – УДНП). Ця організація була заснована 1926 р. у великому українському селі Новотроїцьке Маріупольської округи (тепер – у Бердянському районі Запорізької області), а її мета полягала у підготовці населення, головним чином селян, до збройного повстання за відновлення влади УНР. Основний наголос в діяльності УДНП робився на село й селян, як зазначалося у обвинувальному висновку: «Враховуючи загальний стан у країні, нестачу деяких продуктів харчування, хлібні утруднення, невдоволення куркулів політикою Радвлади на селі, проведенням колективізації, хлібозаго-

6 Детальніше про ці події, див: Шур Ю. Українська революція на території Запорізької області (1917-1921 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 44-55.

7 Шульга І. Людомор на Поділлі. Київ : Республіканська асоціація українознавців, 1993. С. 16-17.

8 Ігнатюш О., Кирилеш Л., Старух О., Ткаченко В., Цокур С. Під жорнами «класової боротьби» : політичні репресії на Запоріжжі (1917-1990 рр.). *Реабілітовані історією. Запорізька область*. Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. Кн. 1. С. 11.

9 Ткаченко В. Голодомори ХХ століття на теренах Запорізького краю. *Голодомор 1932-1933 : запорізький вимір*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 52.

10 Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела. *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. №2/4. С. 23.

11 Михайлов Б. Мелітополь : природа, археологія, історія. Запоріжжя : Дике поле, 2002. С. 161.

12 «Просвіта» – голодуючим. *Червоний шлях*. 1922. №72. 1 січня.

тівель тощо – «УДНП» своєю метою ставила зрив цих заходів...»¹³.

Лідером підпільної організації був Іван Миронець – учасник сільського осередку «Просвіти» доби Української революції. Значний вплив на кристалізацію ідеї підпільної боротьби проти більшовиків справив голод 1921 – 1922 рр., свідком якого став активіст, перебуваючи на Кубані та шахтах Донеччини. Повернувшись до Новотроїцького він і створив УДНП, результатом трирічної діяльності якої, за визначенням співробітників держбезпеки, стало створення середовища людей, які працювали серед селян, а останні потім зривали виконання заходів комуністичної партії на селі¹⁴.

У 1928 р., зважаючи на проведену хлібозаготівельну кампанію, яка мало різнилася від практик «воєнного комунізму», розпочався новий етап антирадянського селянського спротиву. Примусовими хлібозаготівлями та селянською позикою й іншими непопулярними заходами режим поступово «електризував» селян, які сприймали компартійних активістів як ворожу армію і, зважаючи на поведінку та дії цих діячів, мали на це усі підстави¹⁵. Лідери комуністичної партії особливо не приховували свого напіввійськового походу на українське село. У передовій статті газети «Червоне Запоріжжя» від 20 грудня 1932 р. щодо мобілізації більшовиків міста на негайне завершення хлібозаготівель містилися заклики: «Нищівніше вдар по куркульському саботажу! Разючу відсіч самопливу, алілуйщині, примиренству! Вище класову чуйність на фронті боротьби за хліб!»¹⁶.

Село з відповіддю не забарилося. Від весни 1928 р. усією Україною прокотилася хвиля антирадянських виступів, які у деяких місцевостях набували характеру відкритого збройного опору. Р. Конквест називав їх збройними повстаннями, що нагадували про події «першої селянської війни 1918 – 1922 рр.»¹⁷.

У Запорізькому краї протистояння влади й селян у цей час виливалися головним чином у «жіночі заворушення» та «волинки». У

с. Кам'янка Запорізького округу близько 600 селян більше двох годин блокували будинок райвиконкому, вимагаючи хліба. В інформаційному зведенні ДПУ зазначалося, що серед мітингарів було чутно антирадянські вигуки. Хвиля «жіночих заворушень» охопила всі райцентри Мелітопольського округу. Ці виступи були придушені співробітниками ДПУ та міліції за допомогою масових арештів¹⁸.

«Волинки» відбувалися у селах Санжарівка, Марфопіль (Гуляйпільський район), Новоданилівка й Хитрівка (Оріхівський район), у них взяло участь до 100 осіб. Масові виступи відбулися у Запорізькому та Михайлівському районах: Розумівка (5 «волинок», 400 осіб), Мар'ївка (1/200), Біленьке (2/300), Любимівка (2/450) та Широке (5/1500). У деяких населених пунктах виступало по 20-30 промовців. Найбільший виступ відбувся у с. Широкому. Він тривав півтора місяці, а на ліквідацію селянського заворушення виїжджала оперативна група НКВС. Було заарештовано 9 активістів, зі сторони селян мала місце спроба роззброїти військових.

Справедливі вимоги селян владою характеризувалися як «пожвавлення антирадянської, куркульської діяльності», кінцевою метою якої був зрив хлібозаготівель. 18 листопада 1932 р. було прийнято постанову Політбюро ЦК КП(б)У «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп», зміст якої зводився до вимог виявити «контрреволюційні центри», які саботують та зривають хлібозаготівлі й інші заходи комуністів. На території сучасної Запорізької області подібні антирадянські групи були виявлені у багатьох населених пунктах та районних центрах від Запоріжжя до Поліг, Мелітополя та Бердянська. У Василівському районі було виявлено «українську контрреволюційну повстанську групу», до складу якої входили колишні петлюрівці та махновці, очолювані старшиною Армії УНР Бутом¹⁹.

Серед акцій антирадянського спрямування на території Запорізької області на початку 1930-х рр. окремої уваги заслуговує поширення листівок Українського революційного

13 Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13, спр. 100, с. 1.

14 Ibid, с. 2, 4.

15 Снайдер Т. Кровавые земли : Европа между Гитлером и Сталиным ; [пер. с англ. Л. Журнаджи]. Київ : Дуліби, 2015. С. 65.

16 З передової статті газети «Червоне Запоріжжя» про мобілізацію більшовиків м. Запоріжжя на негайне завершення хлібозаготівель, 20 грудня 1932 р. *Спокута : Альманах*. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. №8-9 : Голодомори на Запоріжжі (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр.). Статті, документи, спогади. С. 126.

17 Конквест Р. Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. Київ : Либідь, 1993. С. 173-174.

18 Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. *Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки* : Міжвід. зб. наук. пр. Київ : НАН України ; Інститут історії України, 2001. С. 205.

19 Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2007. С. 320, 332, 334, 359-367.

комітету, адресованих українським селянам із акцентом на проблемах Голодомору.

У 1930-му р. з'явилася відозва «Селяне, не давайте хліба більшовикам!», автор чи автори якої застерігали, що «мареву голоду знову насувається на Україну». Відповідно, український народ знову буде вмирати голодною смертю, оскільки, як у 1921 – 1922 рр., більшовики заберуть хліб із України. У 1932 р. було поширено звернення «До українських селян», які вже страждали від голоду. У тексті містилося порівняння політики більшовиків на селі з панщиною в Російській імперії. Щодо причин та сутності голоду, зазначалося: «Люди вимруть, але землі нікуди не подінуться й легше буде радгоспи заводити... Народ з голоду покірним стає, слухняним, як сіра худоба». В обох випадках зазначалося, що єдиний спосіб врятуватися від усіх бід та негараздів – боротися за відновлення УНР²⁰.

Актуалізація проблеми Голодомору відбувається у роки німецько-радянської війни на тих територіях, які опинилися під німецькою окупацією. У межах досліджуваної проблеми нас не цікавить те, як окупаційна влада використовувала усі негативні явища радянської доби, зокрема голод й репресії, для проведення агітаційної діяльності. У фокусі дослідження – діяльність ОУН (популярно званою «бандерівською») на території Запорізької області. Мережу осередків ОУН на території регіону створили члени Південної похідної групи, розподілені до підгрупи «Г», яка складалася з трьох роїв. Основним джерелом для вивчення історії діяльності українських націоналістів на території області є документи радянських органів державної безпеки, зокрема протоколи допитів. Виокремимо цікаву закономірність цього виду документів, принаймні для досліджуваного регіону. Проблеми голоду в Україні, як підґрунтя антирадянських настроїв, не обговорювалися слідчими та заарештованими членами ОУН й прихильниками націоналістичного руху. Обов'язковим елементом допитів було з'ясування причини переходу на антирадянські позиції кожного окремого допитуваного. Слідчі могли зазначити про куркульське походження, участь у подіях Української революції та махновщині тощо, однак жодної згадки про голодні 1921 – 1922 рр. та 1932 – 1933 рр. ми не зустрічаємо.

За сучасних умов опрацьовано кілька сотень архівно-кримінальних справ, які стосуються діяльності ОУН на Запоріжжі під час війни. Однак лише в одному з протоколів допиту Сергія Гармаша, вчителя із с. Семенівка Мелітопольського району, ми знаходимо згадку про Голодомор 1932 – 1933 рр. Мова йшла про організовані оунівцями наради педагогічних працівників округи і виступ на одному із заходів керівника ОУН у Мелітополі Михайла Вінтоніва («Михася»). Доповідь останнього стосувалася історії боротьби України за незалежність й містила згадки про події Української революції та окупацію українських земель більшовицькою Росією, що в кінцевому результаті мало негативні наслідки. Як приклад, що це підтверджував, доповідач навів дані про 1932 – 1933 рр., коли Україна мала вдосталь хліба, однак його було вивезено комуністами й український народ був приречений на голодну смерть²¹.

Голод 1946 – 1947 рр. припав на час, коли МДБ намагалося ліквідувати українське націоналістичне підпілля та відділи повстанської армії. Паралельно до боротьби за незалежність, тривала боротьба за фізичне життя. Західні області України не були охоплені голодом, відповідно жителі Наддніпрянщини намагалися роздобути там продукти харчування. Члени ОУН, своєю чергою, намагалися від наддніпрянців отримати інформацію про особливості ситуації на місцях, а також передавати через голодуючих, які поверталися додому, агітаційні матеріали. У звіті про роботу технічного звена Букачівського районного осередку пропаганди ОУН (Івано-Франківська область) за червень 1947 р. вказувалося, що спеціально для поширення на Наддніпрянській Україні було надруковано 11 видань: 1. За що бореться Українська Повстанська Армія; 2. До української молоді Східної України; 3. Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору ОУН; 4. Українці, брати з-над Дніпра; 5. До голодуючих; 6. Брати з-над Дніпра; 7. Чому ми боремося з московським большевизмом; 8. Українська жінка в боротьбі за УССД; 9. Облуда – а демократія; 10. Процес денационалізації України; 11. Загальні пропагандивні заклики. Вказані матеріали було розіслано у 9 областей Наддніпрянської України, зокрема і в Запорізьку: «Літературу вислано переважно через голодуючих та вчителів зі СУЗ, яким при пе-

20 Листівки антирадянського спрямування, що на початку 30-х років розповсюджувалися на Запоріжжі. *Реабілітовані історією. Запорізька область*. Запоріжжя: Дніпровський металург, 2006. Кн. 3. С. 59-69.

21 Державний архів Запорізької області. Ф. Р 5747. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 67 зв.

редачі літератури і припорученні завести її в означене місце наділювано збіжжям та іншими харчовими продуктами»²².

Наслідком зустрічей підпільників із голодуючими, або ж взагалі з жителями Наддніпряни, мали стати відповідні звіти. Для цього напряму роботи було розроблено спеціальні опитувальники, зокрема «Теми, які треба опрацювати у звітах про ситуацію на СУЗ». У розділі №1 містився пункт 19: «що говорить населення про допомогу мешканців Західної України для голодуючих у 1946 – 47 рр.?». Окремий розділ, №9, стосувався безпосередньо проблеми голоду й містив такі питання: «Як населення пояснює голод в 1946 – 47 рр. Які були безпосередні причини голоду. Скільки зібрано хліба, скільки віддано державі, а скільки одержало населення на трудодні; Наслідки голоду. Подати точні дані, хто помер з голоду (поіменні списки), яка кількість людей з даної місцевості ходила в західні області за хлібом, докладні описи бандитських нападів, які були наслідком голоду, голод як спричинник розкрадання державного майна і репресії зі сторони влади і т.п.; Які прояви голоду в 1947 – 1948 рр. і наслідки його»²³.

Радянська влада в чергове публічно намагалася уникати відповідальності за дії, які спричинили новий голод. Відповідальних (винних) шукали серед умовних ворогів. Зокрема, у розпорядженні секретаря Запорізького обкому КП(б)У Леоніда Брежнєва від 8 серпня 1947 р. про посилення боротьби з ворожими елементами, останні були визначені наступним чином: «залишки ще не викритих ворожих елементів з числа колишніх німецьких пособників, куркулів, сектантів й німецько-українських націоналістів». Відповідно, саме вони здійснювали акції проти заходів радянської влади на селі (виконання плану хлібозаготівель), зокрема – поширювали агітаційні листівки²⁴.

За сучасних умов відомо про одну антирадянську організацію, яка діяла на території Запорізької області у 1947 – 1949 рр. і сформувалася на ґрунті невдоволення політикою радянської влади, що спричинила голод.

Мова йде про «Групу українських підпільників», яка виникла у м. Гуляйполе, а пізніше поширила свою діяльність також на обласний центр. За соціальним складом учасники організації (в основному, 17-річні юнаки) походили із робітничих та селянських родин: «товариші по роботі, сусіди за місцем проживання». Вони у розмовах критикували радянський устрій й мали бажання щось змінити для покращення життя. Єдиним можливим на той час взірцем боротьби для них залишалися представники українського визвольного руху, які діяли на території західних областей України. Інформацію про ОУН та УПА молодь отримувала від земляків, які працювали на Заході²⁵.

Ідея створити молодіжну підпільну організацію виникла у двох 17-літніх уродженців Гуляйполя Яков Трояна та Володимира Семенюти у березні 1947-го. Часто спілкуючись й обговорюючи жахливі умови життя та праці в СРСР, вони дійшли висновку, що винна у цьому політика керівництва комуністичної партії. Одна з головних проблем, яку обговорювала молодь, стосувалася нового голоду і його причин, а також винуватців²⁶.

На перших організаційних зборах Групи обговорювалися питання практичної діяльності. Яків Троян пропонував одразу ж розпочати індивідуальний терор проти тих, хто представляв радянську владу на місцях. Зокрема, мова йшла про голів колгоспів, які не давали хліба селянам. Саме їх підпільники визнавали безпосередньо винними у голодуванні населення. Підпільник Петро Литвиненко вважав, що терор проти окремих представників влади нічого не дасть, оскільки на місце вбитого прийде інший. Однак кожне вбивство матиме наслідком «зайвий галас», що призведе до провалу організації, яка не мала ще відповідного досвіду боротьби²⁷.

Група українських підпільників із осередками у Гуляйполі та Запоріжжі були викрита співробітниками УМДБ Запорізької області, які за рахунок вдалої реалізації агентурної справи «Голос Америки» змогли заарештувати всіх членів організації у 1949-му р.²⁸

22 Літопис УПА. Нова серія. Київ ; Торонто : Літопис УПА, 2011. Т. 18 : Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. С. 583-584.

23 Архів Центру досліджень визвольного руху, колекція документів «Запорожець», о.з. 0074, арк. 1-5.

24 Розпорядження секретаря Запорізького обкому КП(б)У Л. Брежнєва про посилення боротьби з ворожими елементами – шпигунами, диверсантами і шкідниками, 08 серпня 1947 р. *Реабілітовані історією Запорізька область*. Запоріжжя, 2004. Кн. 1. С. 138.

25 АП УСБУ ЗО. Фпс. Спр. П-19790. Арк. 266.

26 АП УСБУ ЗО. Фпс. Спр. П-19709. Т. 1. Арк. 25-26.

27 Ibid. Арк. 30.

28 Детальніше про ГУП див: Молодіжна «Група українських підпільників» (Гуляйполе – Запоріжжя, 1947-1949) / Упоряд. Ю. Щур. Торонто ; Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2017. 120 с.

Висновки. Відомий юрист-міжнародник Р. Лемкін називав Голодомор 1932 – 1933 рр. «класичним прикладом радянського геноциду». Традиційний сільський уклад було знищено, а самі селяни були або мертвими, або приниженими, або ж розкиданими по таборах, що охопили усю територію СРСР. Сотні тисяч сиріт, залишившись без повноцінної української родини, зростали не українцями, а радянськими громадянами. Ті селяни, яким вдалося вижити, несли в собі тягар відчуття провини й безпорадності. Як зазначив Т. Снайдер, радянська держава зламала тих, що хотіли незалежності для Української республіки й тих, які хотіли певної незалежності для себе та своїх родин²⁹.

Одним із безпосередніх наслідків Голодомору став «смысловий вузол»: українська мова та культура = голодна смерть. Він утворився внаслідок збігу обставин, коли завершення Голодомору збіглося зі швидким згортанням українізації та стрімким розгортанням репресій проти «українських буржуазних націоналістів». Таким чином, страх смерті від голоду несвідомо переносився на ситуацію, пов'язану з відродженням та функціонуванням української мови та культури³⁰.

Є. Головаха зауважив, що політична акція Голодомору завдала дуже істотних змін психології селянства, якому влада дала урок страху: «якщо буде опір, буде голод. А для людини немає нічого жахливішого, ніж голод, – адже це розтягнута смерть, розтягнута репресія». Таким чином, було знищено волю до опору режимові, прищеплено суспільну безвільність і безпорадність. Крім того, ще одним наслідком Голодомору, як і планували його організатори, став залишковий патерналізм і поставлення людей у цілковиту залежність від держави³¹.

У грудні 1933 р. у львівському часописі «Ділі» наводився діалог жителя західних теренів України із втікачем з УСРР із досить характерним питанням та відповіддю: «І нема ніяких відрухів, як так люди терплять? – Де може людина спухла з голоду бунтуватися? Нічого не можна вдіяти»³².

Психологічними наслідками Голодомору стали катастрофічне зменшення життєздатності та життєстійкості українського народу, нівелювання рис, які визначають суб'єктність особистості, таких як людська гідність, наці-

ональна гордість, сміливість, ініціативність, наполегливість тощо³³. Слушно зауважив В. Косміна, що геноцид щодо селянства не мав на меті його тотального винищення, оскільки й надалі хтось мав працювати на селі. Страта голодом відбувалася з іншою, доволі прагматичною метою: зламати опір селянства політиці колективізації й повністю «інтегрувати» його в тоталітарну партію-державу, поглинувши у підвладну виробничу організацію. Для цього мали бути витравлені всі ознаки традиційних структур суспільства, якісь натяки на людську гідність, самостійність і самоповагу, врешті-решт, самі згадки про звичай і традицію. Саме голод, повільна смерть у муках, мав стати головним спогадом селян про минуле і на довгі десятиліття гарантувати їхню покору владі та дисципліновану працю в колгоспі. Паралізувати самі думки про непокору, боротьбу саме із цим режимом³⁴.

Для радянської влади (більшовиків) голод став надійним союзником. Загибель у бою із поневолювачами завжди породжує міт боротьби, що спонукає до продовження опору. Страта голодом породжує страх і стратегії особистого виживання. Голод 1921 – 1922 рр. підірвав традиційний селянський устрій, що стало однією з причин остаточного затухання повстанського руху. Голодомор 1932 – 1933 р. став кульмінацією війни Й. Сталіна з українським селянством, яке через свій традиційний уклад життя залишалося носієм націоналістичного світогляду й надалі було налаштоване проти заходів радянської влади. Голодомор як найбільший (хоч і перший, та й не останній) злочин мав фізичні та ментальні наслідки, які негативно вплинули на формування осередків організованого націоналістичного руху на початку 1940-х рр. на Наддніпрянщині, і Запорозжжі зокрема. Післявоєнний голод, хоч і спонукав до спротиву, однак останній не отримав широкої підтримки. Це вже був час не боротьби, а виживання.

Фінансування. Дослідження виконано у межах програми нерезидентних наукових грантів для науковців в Україні Науково-освітнього консорціуму Голодомору Канадського інституту українських студій Університету Альберти на 2022 р. Проект «Три Голодомори на Запоріжжі».

29 Снайдер Т. Кровавые земли... С. 83-84.

30 Рева І. По той бік себе : соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій : Науково-популярне видання. Київ : К.І.С., 2019. С. 189.

31 Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932-1933 років в Україні : монографія. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. С. 709.

32 Гаврилук С. Розмова з втікачем із Радянської України. *Діло*. 1933. 28 грудня.

33 Рева І. По той бік себе... С. 74.

34 Косміна В. Методологічний аспект системного дослідження українського Голодомору. *Голодомор 1932-1933 : запорізький вимір*. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 35.

References:

1. Arkhireiskyi, D. & Chentsov V. (2000). Antyradianska natsionalna opozyttsiia v USRR v 20-ti rr. : pohliad na problemu kriz arkhivni dzhherela [Anti-Soviet national opposition in the USSR in the 1920s : a look at the problem through archival sources]. Z arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB [From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB], 2/4. [in Ukrainian].
2. Arkhiv Tsentru doslidzhen vyzvolnoho rukhu, kolektsiia dokumentiv «Zaporozhets», o.z. 0074
3. Arkhivnyi pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, spr. O-14714.
4. Arkhivnyi pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, fps, spr. P-19709, t. 1
5. Arkhivnyi pidrozdil Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zaporizkii oblasti, fps, spr. P-19790
6. Conquest, R. (1993). Zhnyva skorboty : Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [The harvest of sorrow : soviet collectivization and the terror famine.] / Per. z anhl. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti, f.R 5747, op. 3, spr. 107
8. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, f. 13, spr. 100.
9. Hanzha, O. (2001). Opir selianstva politytsi sutsilnoi kolektyvizatsii v Ukraini [Resistance of the peasantry to the policy of complete collectivization in Ukraine]. Problemy istorii Ukrainy : Fakty, sudzhennia, poshuky : Mizhvid. zb. nauk. pr. [Problems of the history of Ukraine: Facts, judgments, researches]. Kyiv : NAN Ukrainy ; Instytut istorii Ukrainy, 235-250. [in Ukrainian].
10. Havryliuk, S. (1933). Rozмова z utikachem iz Radianskoi Ukrainy [Conversation with a fugitive from Soviet Ukraine]. *Dilo*. [in Ukrainian].
11. Hudz, V. (2019). Istoriohrafiiia Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini [Historiography of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]: monohrafiiia. Melitopol : FOP Odnoroh T.V. 1153 s. [in Ukrainian].
12. Ihnatusha, O., Kyrylash, L., Starukh, O., Tkachenko, V. & Tsokur, Ye. (2004). Pid zhor-namy «klasovoi borotby» : politychni represii na Zaporizhzhzi (1917-1990 rr.) [Under the millstones of the “class struggle” : political repressions in Zaporozhye (1917-1990)]. Reabilitovani istoriieiu. Zaporizka oblast [Rehabilitated by history. Zaporizhzhia region]. Zaporizhzhia : Dniprovskiyi metalurh. Kn. 1. S. 7-44 [in Ukrainian].
13. Kosmyna, V. (2008). Metodolohichniy aspekt systemnoho doslidzhennia ukrainskoho Holodomoru [Methodological aspect of the systematic study of the Ukrainian Holodomor.]. Holodomor 1932-1933 : zaporizkyi vymir [Holodomor 1932-1933: the Zaporozhian dimension]. Zaporizhzhia : Prosvita, 2008. S.23-38. [in Ukrainian].
14. Litopys UPA. Nova seriiia [Annals of the UPA.] (2011). Kyiv ; Toronto : Litopys UPA. T. 18 : Diialnist OUN ta UPA na terytorii Tsentralno-Skhidnoi ta Pivdennoi Ukrainy [Activities of the OUN and UPA on the territory of Central-Eastern and Southern Ukraine]. 1160 s. [in Ukrainian].
15. Molodizhna «Hrupa ukrainskykh pidpilnykiv» (Huliaipole – Zaporizhzhia, 1947-1949) [Youth “Group of Ukrainian underground” (Gulyapole - Zaporizhzhia, 1947-1949)] / Uporiad. Yu. Shchur (2017). Toronto ; Lviv : Vydavnytstvo «Litopys UPA». 120 s. [in Ukrainian].
16. Mykhailov B. (2002) Melitopol : pryroda, arkhelohiia, istoriia [Melitopol : nature, archeology, history]. Zaporizhzhia : Dyke pole. 280 s. [in Ukrainian].
17. «Prosvita» – holoduiuchym [“Enlightenment” – for the starving]. Chervonyi shliakh [Red way]. 1922. №72. 1 sichnia [in Ukrainian].
18. Reabilitovani istoriieiu. Zaporizka oblast (2006) [Rehabilitated by history. Zaporizhzhia region.]. Zaporizhzhia : Dniprovskiyi metalurh. Kn. 3. 720 s. [in Ukrainian].
19. Reva I. (2019). Po toi bik sebe : sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru ta stalinskykh represii : Naukovo-populiarne vydannia [On the other side of yourself: socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin’s repressions: Popular science edition]. Kyiv : K.I.S. 272 s. [in Ukrainian].
20. Rozsekrechena pamiat : Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU-NKVD (2007) [Declassified memory : The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in the documents of the GPU-NKVD]. Kyiv : Vydavnychiy dim «Stylos». 584 s. [in Ukrainian].
21. Shchur, Y. (2018). Ukrainska revoliutsiia na terytorii Zaporizkoi oblasti (1917-1921 rr.) [The Ukrainian revolution in the Zaporizhzhia region (1917-1921)]. Naukovi pratsi istorichnoho

fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University]. Vyp. 51. S. 44-55 [in Ukrainian].

22. Shulha I. (1993). Liudomor na Podilli [Ludomor on Podilla]. Kyiv : Respublikanska asotsiatsiia ukrainoznavtsiv. 235 s. [in Ukrainian].

23. Snaider T. (2015). Krovavyye zemli : Evropa mezhdru Gitlerom i Stalinym [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin]. [per. s angl. L. Zurnadzhi]. Kyiv : Duliby. 584 s. [in Russian].

24. Spokuta : Almanakh (2008) [Atonement: Almanac]. Zaporizhzhia : Dniprovskiy metalurh, №8-9 : Holodomory na Zaporizhzhii (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 rr.). Statti, dokumenty, spohady. [Holodomors in Zaporizhzhia (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947). Articles, documents, memories]. 246 s. [in Ukrainian].

25. Tkachenko V. (2008). Holodomory XX stolittia na terenakh Zaporizkoho kraiu [Holodomors of the 20th century in the Zaporizhzhya region]. Holodomor 1932-1933: zaporizkyi vymir [Holodomor 1932-1933 : the Zaporozhian dimension]. Zaporizhzhia : Prosvita. S. 51-59 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.03.2023

Схвалено до друку / Accepted: 24.05.2023